

רות ג'ניאו, נועה לוי ולין שלר (עורכות). 2016. **השדות באפריקה: חוויות של מחקר והבניית ידע**. חיפה: פרדס הוצאה לאור. 254 עמודים

ניר אביאלי*

ביקורת ספרים

השדות באפריקה הוא ספר מרתק וחשוב אשר מעיד על ההכרה המתרחבת ביכולותיה ובחשיבותה של עבודת השדה האתנוגרפית ועל העניין שהיא מעוררת בחוקרים מדיסציפלינות במדעי החברה והרוח. הספר מביא עימו משב רוח מרענן למודאגים מקריסתם של מדעי הרוח והחברה בישראל ומחולשתה של הפרדיגמה האיכותנית: המגוון, העושר והאיכות המקבלים ביטוי בספר מעידים דווקא על פריחתו של מחקר מקורי ברמה גבוהה ביותר.

לפיכך אני מבקש לפתוח את הסקירה דווקא במקום שבו נהוג לסיים את כתיבת הביקורת על ספר חדש: אני עומד לשלב את השדות באפריקה במלואו ברשימת הקריאה של הקורס בשיטות מחקר אתנוגרפיות שאני מלמד במסלול לתואר שני. לקראת כל מפגש הסטודנטים יקראו פרק בספר (נוסף על טקסטים אחרים), לפי הנושא הספציפי של כל שיעור. מכיוון שכפי שכתב סטיב קפלן על גב הספר, הוא "אינו קובץ של מאמרים, אלא אוסף ערוך המעיד על חזון משותף", אני סבור שקריאת הטקסט במלואו תציע למתעניינים בעבודת שדה אתנוגרפית מפגש מורכב ומרתק עם שיטת המחקר הזאת, על היתרונות שבה, הקסם, המגבלות והקשיים.

אני פותח דווקא בהצהרה המחייבת הזאת כדי להבהיר שהטקסט הבא אינו ביקורת מנומסת על פרסום של עמיתות ועמיתים, אלא קריאה ביקורתית של אחד מן הטקסטים האקדמיים המעניינים ומרובי התובנות אשר התפרסמו בעברית בשנים האחרונות. השדות באפריקה ירתק לא רק את המתעניינים באפריקה, אלא גם (ואולי בעיקר, ועל כך בהמשך) את המתעניינים בתהליכי ייצור ידע במסגרת הפרדיגמה האיכותנית, והוא בוודאי ספר חובה למי שעוסקים בעבודת שדה אתנוגרפית או נמצאים בתהליכי הכשרה לקראת ביצועה. קריאת הספר במלואו מציעה לקוראים תמונה מורכבת של חוויית עבודת השדה ושל תהליכי הפקת הידע המתרחשים במהלך שהות ב"שדות" (ולא "בשדה" – הבחנה חשובה אשר העורכות ממקמות, ובצדק, כבר בכותרת הספר) המרוחקים פיזית, חברתית ותרבותית מארץ מוצאן של החוקרות. לצד הקשיים, המגבלות והדילמות הכרוכים במחקר אתנוגרפי בקרב חברות ותרבויות זרות, הספר מלמד את הקוראים על העושר האמפירי, ההיכרות האינטימית והרגישות לפרטים אשר עבודת השדה מאפשרת, ואשר אינם נגישים בשום צורת מחקר אחרת.

בספר עשרה פרקים העוסקים במגוון סוגיות ודילמות מתודולוגיות שבהן נתקלו החוקרות והחוקרים במהלך ביצוע המחקר בשדות שונים באפריקה. נושאי המחקרים מגוונים מאוד – שאלות של מעמד בקרב יורדי ים ניגריים, חוויות הגירה של נשים במאלי, אקדמיות לכדורגל בגאנה, השפעתה של מגפת האיידס על יחסי שארות במלאווי, ועוד. לספר פרק

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא מאת לין שלר ומעין פרק מסכם שכותרתו "דברים שרואים מכאן לא רואים משם: אתגרים ודילמות במחקרי שדה", מאת גליה צבר. פרקי מסגרת מצוינים אלו מארגנים את שאר הפרקים לכדי טקסט מאוחד בעל מסר משותף. תקצר היריעה מלהתייחס באופן מקיף לכל אחד מן המאמרים (בספר עצמו יש התייחסות שיטתית לכל פרק בעמ' 21-27), ולפיכך אתיחס כאן לשתי הסוגיות המרכזיות שהספר עוסק בהן: עבודת שדה אתנוגרפית והיותה של אפריקה זירה למחקר אתנוגרפי.

השדות באפריקה חוגג בראש ובראשונה את שיטת המחקר המכונה "עבודת שדה אתנוגרפית" ומדגים ישירות את תרומתה הייחודית לניסיון המדעי להבין את העולם. בה בעת הוא חושף בכנות ובאופן אינטימי את הקשיים והדילמות הכרוכים בעבודת שדה, למשל שאלת אמינותם של זיכרונות ושל דיווחיהם של המרואיינים בשדה, כפי שהם מוצגים בפרק של אורית ואקנין-יקותיאלי "עבודת שדה בקרב אומני פאס, מרוקו". אלה מתקשרים גם למורכבות שמתארת הילה סגל-קליין בפרק "תרגום ככוח מעצב: דינמיקה של ידע בעבודה עם מתורגמן בקניה". המקריות אשר מעצבת את עבודת השדה, שדיויד גוס מכנה אותה "סרנדיפיות" ("סרנדיפיות בשדה: יד המקרה כגורם מפתח בעבודת שדה בגאנה"), נגזרת לא פעם מסדרת החלטות אשר החוקרת מקבלת בשלב מוקדם מאוד (מוקדם מדי?) במחקר ואשר משפיעות על התהליך המחקרי ועל תוצריו, כפי שמתארות נהרה פלדמן בפרק "לגלות שאת אישה לבנה: עבודת שדה במאלי" ויעל אבסירה בפרק "לחיות את שדה המחקר: אתנוגרפיה של פיתוח אפריקאי משולב בדאר א-סלאם". יחסי הכוח שבין חוקרים לנחקרים הם סוגיה מרכזית פחות או יותר בכל הפרקים, והם זוכים להתייחסות מעניינת במיוחד בטקסטים של לין שלר ("של מי הסיפור הזה? אג'נדות סותרות באיסוף היסטוריה שבעל-פה בניגריה"), ענת רוזנטל ("באופן אוטומטי, זה המקום הכי טוב: עבודת שדה, משפחות ואיידס במלאווי"), נועה לוי ("אשמה עד שיוכח אחרת: הביורוקרטיה של המחקר ככלי פוליטי בזימבבואה") ואיתמר דובינסקי ("גלובלי ומקומי: שאלות אתיות ומתודולוגיות בחקר אקדמיות לכדורגל בגאנה"). סוגיה נוספת היא מרכיבי הזהות של החוקרות והחוקרים. המרכיבים הישראליים והיהודיים נידונים בעיקר בפרק של יונתן גז, "כתבי הקודש כמתווה להיכרות: זהות יהודית-ישראלית מורכבת במפגש עם נצרות שמרנית בקניה", ובפרק המסכם של גליה צבר. בעיית "הזהות הלבנה", למרות מרכזיותה בטקסט, נותרת עמומה (ואולי היה כדאי לטפל בה באופן מקיף יותר, בעיקר לנוכח השאלה אם כל חוקרת ישראלית היא אכן "לבנה"). יחד מציעים הפרקים "אתנוגרפיות של אתנוגרפיה": טקסטים רפלקסיביים אשר נוגעים כמעט בכל קושי ודילמה המתעוררים במהלך עבודת השדה.

כאן המקום לציין כי אף ששלר מגדירה בכירור עבודת שדה כמתודולוגיה אנתרופולוגית (עמ' 21-23), את חלק הארי של הפרקים כתבו חוקרות וחוקרים אשר הוכשרו בשלל מחלקות ודיסציפלינות (היסטוריה, לימודי אפריקה והמזרח התיכון, מדע המדינה ופוליטיקה וממשל), ורק מיעוטם הם פרי מחקר של בעלות תואר דוקטור באנתרופולוגיה. אין בכך כמובן ביקורת על הכותבות והכותבים, אולם המגוון הדיסציפלינרי המבורך, התורם רבות לעושר הרב המצוי בספר, מעלה שאלות לגבי ההכשרה המתודולוגית של המחברות והמחברים. אמנם לא מקובל בדרך כלל לתאר במפורט את תהליך ההכשרה המתודולוגית של מחברי טקסטים אקדמיים, אולם בספר אשר מוקדש בעיקר לתהליכי מחקר אולי היה כדאי להתייחס לאופן שבו רכשו החוקרות והחוקרים את הידע וההכשרה המתודולוגיים הנדרשים כדי לבצע את

המטלה המורכבת של עבודת שדה, כדי לאפשר לקוראות ולקוראים היכרות טובה יותר עם "כלי המחקר" המרכזי שבו השתמשו הם עצמם. שלר אמנם מציינת כי "לפני שערכנו את עבודות השדה שלנו, עבר כל אחד מאתנו הכשרה אינטנסיבית בתחומים אקדמיים ספציפיים, שכללה הדרכה מתודולוגית ואתית" (עמ' 23), אולם דווקא הצמצום וההכללה שבמשפט הזה חורגים מרוחו הכללית של הספר. הייתי שמח לדעת עוד על ההכשרה המתודולוגית של החוקרות והחוקרים כדי להבין טוב יותר את בחירותיהם להשתמש באסטרטגיות המחקר בהקשרים השונים וכן את האופן שבו התמודדו עם הקשיים שבהם נתקלו בשדה.

אין ספק שלניסיון יש משקל רב מאוד ביכולת לערוך מחקר ולנתח את הנתונים, וזו בוודאי סיבה עיקרית לכך שהפרקים אשר נכתבו על ידי חוקרות מנוסות מאוד (אורית ואקנין-יקותיאלי, לין שלר וענת רוזנטל, לפי סדר הפרקים שלהן בספר), ופרקי המבוא והסיכום של שלר ושל גליה צבר, מעידים על היכרות, ניסיון וכישרון ביישום טכניקות המחקר הרבות ששימשו במהלך עבודת השדה האתנוגרפית: תצפית משתתפת, ראיונות, ביוגרפיות וסיפורי חיים, איסוף וניתוח טקסטים מסוגים שונים. אצל אלה מבין החוקרות והחוקרים שנמצאים בראשית דרכם ניכרת ההשתאות מול המורכבות והקושי להכיל ולנתח את הכמות העצומה של החומר האמפירי שנחשפו אליו במהלך השהות הארוכה והאינטנסיבית בשדה, ואת הדילמות לגבי ההתייחסות אליו ולגבי השימוש בו. חשוב לציין כי פרקים אלו מחכימים לא פחות מן הפרקים האחרים בספר, דווקא מכיוון שהם מלוטשים פחות ולכן מאפשרים מגע ישיר יותר עם מורכבותה של עבודת השדה.

מן המאמרים ברור כי התורמות והתורמים לספר מחויבים באופן עמוק, אינטלקטואלי ורגשי לאפריקה ולתושביה, ורואים – בצדק רב – את מחקריהם לא כמוצרי צריכה אינטלקטואליים המיועדים לאלטיות האקדמיות בצפון הגלובלי אלא ככלים אנליטיים-ביקורתיים התורמים למאבק לשיפור תנאי החיים, הבריאות והאושר של נחקריהם, במסגרת המאמץ לשבור את העול הקולוניאלי המעיק על החברות "באפריקה", כפי שקובעת כותרת הספר. אולם מעניין שככל ש"השדות" הנדונים בספר מתבהרים, "אפריקה" הולכת ומתערפלת. הפרקים מעידים על המגוון העצום של המבנים וההסדרים החברתיים, הדתות והאמונות, יחסי השארות והמגדר, המחלוקות והחלוקות האתניות במרחב הגאוגרפי המכונה "אפריקה". מתוך כך מתחדדת השאלה אם יש בכלל מהות ששמה "אפריקה" שאינה מורשת של המפגש הגזעני והמהותני שבין "לבנים" ל"שחורים", אשר קדם בהרבה לעידן הקולוניאלי. במילים אחרות, האם יש בכלל הצדקה תרבותית, חברתית, היסטורית או גאוגרפית לרון ב"צפון אפריקה" וב"אפריקה שמדרום לסהרה", או בקניה ובניגריה כאילו הן שייכות לאותו מרחב? יתר על כן, המשותף למרבית הפרקים הוא תיאור של "השדות" או המרחבים השונים שבהם נערכו המחקרים: מוכי עוני, מחלות, אלימות, בירוקרטיה בלתי אפשרית, שחיתות, חשדנות והסתגרות. הפרק המסכם של צבר מזכיר לנו שגם ההגירה מאפריקה אינה פורצת את גבולות הגזענות ומותירה את ילידי היבשת מוחלשים ומודרים גם כאשר הם עוזבים אותה. כך עלול הקורא להיוותר עם הרושם שאפריקה היא אכן מרחב בעל מאפיינים גזעיים וחברתיים משותפים: עור כהה אשר כרוך בעוני ובשחיתות. בהתייחס לשאלות אלו, אשר אין להן למעשה תשובות ברורות בגוף הספר, ניכרת שוב חשיבותם של פרקי המבוא והסיכום המגדירים כיצד נתפסת "אפריקה" בספר, לטוב ולרע.

אולם מבלי להתעלם מן הבעייתיות שבדיון ב"אפריקה", הספר השדות באפריקה הוא הישג אקדמי משמעותי עבור חוקרי אפריקה (ואולי, ברוח כותרת הספר, "אפריקות?") בישראל, ובפרט עבור מרכז אפריקה ע"ש תמר גולן באוניברסיטת בן-גוריון, המהווה בית אקדמי לעורכות הספר ולחלק ניכר מן הכותבות והכותבים.